

Панцьо С. Є.,

Національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка м. Тернопіль

ПРО УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІЙ МОВІ БОРИСА ХАРЧУКА

У статті висвітлюються принципи укладання словника фразеологізмів у художній мові Бориса Харчука. Наведено загальну схему словникової статті, вказано джерельну базу та матеріал словника.

Ключові слова: ідіоматика, ілюстративний матеріал, словникова стаття, фразеологічні одиниці.

В статье показаны принципы составления словаря фразеологизмов в художественном языке Бориса Харчука. Предложена общая схема словарной статьи, указан источник и материал словаря.

Ключевые слова: идиоматика, иллюстрированный материал, словарная статья, фразеологические единицы.

This article highlights the principles of compilation of Borys Kharchuk's belles-lettres idioms dictionary. The general scheme of dictionary entry is presented; the source base and dictionary material are indicated.

Key words: idioms study, illustrated material, dictionary entry, phraseological units.

Останнім часом в україністиці активізувалася робота з вивчення фразеології художньої мови. З'явилися окремі лексикографічні праці, які послужили поштовхом до укладання словників на матеріалі творів письменників певного регіону [3; 4]. З огляду на це, кафедра української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка почала працювати над укладанням фразеологічного словника творчості Бориса Харчука.

За порівняно недовгий період життя (1931-1988) письменник створив низку романів, чимало повістей, оповідань, у яких, мовлячи до сучасників, хотів бути почутий ними. Як слушно зазначає С. Гречанюк, Борис Харчук “прагнув більшого, аніж реалістичне відтворення життя, – прагнув незвичайного й відчутного втручання в перебіг суспільних процесів” [1, с. 31].

Талановита проза мистця не залишається поза увагою дослідників. Про стильову манеру Бориса Харчука влучно сказав М. Слабошпицький, що “вона трохи нагадує входження в річку з пологого берега, попереду тебе чигає і несподівана глибина, і вир, і приховані в очеретах острівці, і драговиння” [2, с. 188-189].

Нас зацікавила ідіоматика творів прозаїка.

У вересні 2011 року філологи, студентська молодь, громадськість міста Кременця до 80-ліття від дня народження вшанувала відомого українського письменника. Власне, до цієї дати приурочено й створення словника.

У статті спробуємо висвітлити етапи укладання словника та схарактеризувати словниковий корпус. Пропонований словник “Фразеологія творів Бориса Харчука” охоплює всю українську ідіоматику, вживану в його прозі. Укладачі прагнуть дати користувачам довідник, який представлятиме особливості функціонування фразеологізмів у художній мові письменника.

Створення словника здійснюється у два етапи. Перший етап – суцільна вибірка фразеологізмів з усіх надрукованих творів Б. Харчука. Джерельною базою послужили романи, повісті й оповідання.

Як відомо, основу будь-якої лексикографічної праці становить картотека. Саме якість словника залежить від якості картотеки. Її створення вимагало забезпечення мовного матеріалу, правильно дібраних фразеологічних одиниць, точності фіксації та паспортизації мовних явищ. Для словника “Фразеологія творів Бориса Харчука” формування картотеки визначалося його метою – лексикографічне опрацювання фразеологічних сполук, вжитих письменником у художніх творах. На першому етапі колективної праці основним завданням стало формування картотеки. Для цього було створено реєстр творів Б. Харчука. Наслідуючи приклади укладання словників на матеріалі творів письменників [3; 4], ми не брали до уваги ні жанрову належність художніх текстів, ні естетичний чи літературознавчий їх виміри.

Картотека словника укладена на основі виданих у різний період прозових творів Бориса Харчука. Це романи “Майдан”, “Місяць над майданом”, “Кривняки”, “Межі і безмежжя”, “Хліб насущний”, “Довга гора”, тетралогія “Волинь”; повісті “Палагна”, “Панкрац і Юдка”, “Сильвестр”, “Шлях без зупинок”, “З роздоріжжя”, “Зазимки і весни”, “Йосип з гроша здачі”, “Гонок”, “У дорозі”, “Подорож до зубра”, “Коляда”, “Світова верба”, “Соломонія”, “Ой Морозе-Морозенку ...”, “Вишневі ночі”, “De profundis”, “Двое”, “Невловиме літо”, “Діана”, “Теплий попіл”, “Крижі”, “Млиновеччина”, “Далека стежка до весни”, “Горохове чудо”, “Мертвий час”, “Неслава”, “Облава”, “Онук”, “Мандри”; більше десяти оповідань.

Предметом лексикографічного опрацювання є стійкі словосполучення, прислів'я, приказки, паремії, традиційні формули побажань, клятв, божби, усталені порівняння тощо. Унаслідок суцільної вибірки мовного матеріалу постала картотека авторських уживань фразеологізмів, прислів'їв, приказок у мові романів, повістей та оповідань Бориса Харчука, яка містить понад 3 тисячі мовних зворотів та близько 5 тисяч ілюстративних прикладів.

На другому етапі роботи здійснюється тлумачення й систематизація фразеологічних одиниць, створюється словниковий корпус.

Побудова словника та словникової статті ґрунтується на теоретичних засадах укладання словників такого типу, на наявних в україністиці подібних лексикографічних працях [3; 4].

Побудова словника така: подається реєстр фразеологізмів, словникові тлумачення, цитати-ілюстрації, алфавітний покажчик. Фразеологічні одиниці записуються під заголовним словом. Ним найчастіше виступає іменник, але нерідко заголовними словами є інші самостійні частини мови або слова з логічним наголосом:

БАЙДИКИ БАЧИТИ**байдики бити не таких бачили***Нічого не робити, марнувати час. Застереження, залякування.***БІДНІ ІНШИЙ****бідні, аж сині най буде і гірше, аби на інше***Дуже, незвичайно. Уживається для висловлення бажання щось змінити.***ПОЗИЧЕНИЙ ТАМ****позичене – не з'їдене то сям, то там = і там і сям***Усе треба віддати. У різних місцях.*

Заголовне слово подається у вихідній формі. Для іменника – називний відмінок однини і окремо – множини, якщо наявні фразеологізми з субстантивами в різних числах. Для плюративних іменників, звичайно, лише форма множини:

БІЛЬМО**прилипнути більмом***Бути зайвим, непотрібним.***БІЛЬМА****крутити більмами***Дивитися з ненавистю у різні боки.***ВИТРЕБЕНЬКИ****в голові витребеньки***Уживається для вираження чогось несерйозного, легковажного.*

Заголовні слова для прикметника, дієприкметника – чоловічий рід, однина, називний відмінок, для дієслова – інфінітив.

Реєстровими словами виступають здебільшого літературно-нормативні, стилістично нейтральні лексеми, а також просторічні, розмовно-побутові стилістично-забарвлені, напр.:

БАНЬКИ**баньки повилазили***Уживається для висловлення невдоволення ким-небудь.***залляти баньки***Бути п'яним.***лупати баньками***Пильно дивитися, виявляти зацікавлення.***підняти баньки***Дивитися на щось вище.*

Побудова словникової статті така: після заголовного слова подається реєстровий мовний зворот, потім записується його значення, наприкінці – цитати-ілюстрації. Різні значення фразеологічної сполуки в дібраних ілюстраціях позначаються арабськими цифрами:

БІК**кидатися на (в) усі боки**1. *Робити одночасно кілька справ.*

Василина **кидалася в усі боки**, одну партію виряджала, другу приймала: ніхто не знав, ніхто не бачив Гриця. *Волинь 4, с. 666.*

2. *Намагатися вийти зі складної ситуації, допомогти, зарадити комусь.*

Євген не міг знайти ні коней, ні машини, щоб відвезти його у шпиталь. **Кидався на всі боки**, наткнувся на Джору. Джора поспівчував, але і машини не дав. *Майдан, с. 175.*

У словнику по-різному подаються парадигматичні відношення. Антоніміїні відношення у фраземах представляються під одним заголовним словом як окремі одиниці. Зазвичай це дієслівні форми із заперечною часткою *не*. Напр.:

БАКИ**забивати баки***Заморочувати, задурювати голову кому-небудь [ФСУМ 1, 1999, с. 297].*

не забивати баки*Не задурювати голову комусь.*

Синоніміїні відношення у фраземах представляються також під одним заголовним словом, однак як окремі фразеологічні одиниці:

БІДА**будити біду***Наражатися на небезпеку.*

Навіщо **будити біду**, яка спить? *Кревняки*, с. 218.

накликати біду*Бути причетним до неприємностей, до небажаного.*

За долю якоїсь секунди він уявив свою матір, якій легше померти самій, ніж пережити його смерть, і Суру, і її дітей, на яких **накликав** передчасну **біду**. *Волинь 4*, с. 437.

БАЛАЧКА**провадити балачку***Вести пусті розмови.*

Ще б довго сиділося Пилипові і **провадив** би він **балачку**, та Якилина забрала його. *Волинь 4*, с. 625.

точити балачку*Спокійно вести довгу розмову про справи.*

Вони сиділи вдвох у сільраді (виконавець подався за вдовою) і **точили балачку**, що школу треба перевести на фільварок. *Волинь 3*, с. 338.

Словотвірні синоніми записуються окремими заголовними словами:

БАЙДИ БАЙДИКИ**байди бити байдики бити**

Серед виявлених фразеологічних сполук трапляються видозмінені одиниці з ужитим прийменником. У такому разі вони подаються через знак =

ДУХ**одним духом = за одним духом***Дуже швидко, миттю, не вагаючись* [СФУМ 2003, с. 224].

Михайло викинув **одним духом**, його батько крякнув і опісля: – Пий! – *Волинь 3*, с. 57.

Напившись **за одним духом**, вона стояла з глечиком у руці і зачаровано дивилась на свій горб. *Волинь 4*, с. 476.

Борис Харчук використовував фразеологізми в іншій, ніж засвідчують фразеологічні словники, синтаксичній конструкції або відмінковій формі. Такі форми записуємо через знак =

ДУША**душа в п'ятах = душа в п'яти***Хто-небудь раптово відчуває сильний переляк, комусь стає страшно* [СФУМ 2003, с. 226].

Забувся, напад страх – і зброї відрікся. Нащо його посилати, коли **душа в п'ятах**? *Волинь 4*, с. 590.

Дівчинка кумедно зводить до стелі очі: хоче жити. Мартин признається їй, що він інколи теж боїться, не раз його бере такий страх, що **душа** втікає **у п'яти**. І Лесь боїться. І Оленка, яка приходиться до нього. *Крижі*, с. 200.

доброї душі людина = добра душа*Чесна, відверта щедра, доброзичлива людина* [ФСУМ 2003, с. 229].

В Ялинці появилася новий побережник. Говорять, **доброї душі людина**. *Волинь 4*, с. 592.

Євген розпалвся, але він умів брати себе в руки, бо знав свою матір, до неймовірності **добру її душу**, яка нікому не бажала зла, не скривдила навіть мухи на своєму віку. *Майдан*, с. 98.

У цьому випадку подаємо окремо реєстрові фразеологічні одиниці.

У словнику нерідко під одним опорним словом записуються фраземи з дієсловами з різним видовим значенням. Інше дієслово записується в дужках:

ДАВАТИСЯ**даватися (датися) взнаки***Бути помітним, відчутним, нагадувати чимсь про себе* [СФУМ 2008, с. 281].

Давалася взнаки втома, безсонна ніч. *Волинь 4*, с. 390.

Дався він тобі **взнаки**. *Майдан*, с. 100.

Письменник доволі часто використовував лексику просторічну, народнорозмовну. Якщо у фразеологічній сполучі наявне слово такого типу, то ми виносимо його як заголовне слово:

ДИБУЛЯТИ

вчитися дибуляти на кривеньких ніжках

Вчитись ходити.

В широкоплечому, повногрудому майорові міліції, який був до пари просторому кабінетові, годі було впізнати того опецька, що колись давно *вчився дибуляти на кривеньких босих ніжках*. *Коляда*, с. 166.

ДИВЛЯКИ

вилупити дивляки

Витріщатися.

– Чого *вилупив дивляки*? Жіночих колін не бачив? – Гапка ще вище заголилася і повернулася спиною до дядька Івана. *Волинь 3*, с. 378.

У випадках, коли в індивідуально-авторському чи діалектному фразеологізмі трапляється говіркове слово незрозумілої семантики, намагаємося подати засвідчений у сучасних фразеологічних словниках відповідник:

ДАТИ

дати останньої хльори = давати часу

Бити кого-небудь, громити кого-небудь [ФСУМ 2008. с. 62].

Пішла-пішаниця – козацька сірома, підібравши у вбитих списи і шаблі, шукала способу, щоб проткнути во-рожим коням черева, завалити рейтарів на землю й *дати їм останньої хльори*. *Ой Морозе-Морозенку*, с. 352.

Як бачимо, для укладання словника охоплено велику кількість творів Бориса Харчука. Ілюстрації в словнику наводяться так, як вони засвідчені в текстах, і в такому обсязі, який розкриває значення зафіксованого мовного звороту засобами контексту. У текст цитати зрідка включається коментар укладачів (виділений круглими дужками) у тому разі, коли в реченнях випущено підмет чи інший член речення, або коли він виражений займенником:

КАРА

кара господня

Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь або здивування [СФУМ 2008, с. 287].

– А ви про Антоніну, про дитину, про Мар'яну чули? – крикнув він (Гриць) і пішов.

Вона (Василина) побігла, задихаючись, і теж кричала:

– Ліпше мені було умерти, ніж це почути. Кара! *Кара* на вас *господня*. *Волинь 2*, С. 305.

У словниковій статті може бути подано кілька ілюстрацій-цитат з одного художнього твору, навіть якщо вона засвідчена в інших. Ілюстративні приклади подаються з певним обмеженням – не більше восьми.

Література:

1. Гречанюк С. Задля цього й жив Борис Харчук : Твори : в 4 т. / Сергій Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – С. 5-32.
2. Слабошпицький М. Літературні профілі / Михайло Слабошпицький. – К., 1984. – С. 188-189.
3. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого : словник / [гол. ред. Панцьо С. Є.]. – Тернопіль : Джура, 2010. – 224 с.
4. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник [укл. Скопленко Ю. І., Цимбалюк Т. В.]. – К. : Довіра, 2002. – 735 с.